

Emotionele distantie en integratie: Iraanse politieke vluchtelingen in Nederland

Shervin Nekuee en Maykel Verkuyten¹

Summary

Emotional distance and integration: Iranian political refugees in the Netherlands

This article focuses on subjective feelings of integration in Dutch society or the extent to which Iranian refugees feel Dutch and have a positive attitude towards the Dutch. The results show that both aspects of subjective integration are relatively independent, but for the two aspects a similar explanatory model was found. Participation on the labour market or in the educational system had a direct positive effect on feelings of integration. Level of education and frequency of voluntary contact with the Dutch had a positive effect on perceived cultural conflict, which, in turn, was related to feelings of integration.

1. Inleiding

Farzad is 24 jaar.² Tien jaar geleden is hij samen met zijn familie uit Iran gevlucht. In Nederland heeft hij een technische universitaire opleiding afgerond. Sinds kort werkt hij bij een groot onderzoeksinstituut. Helemaal thuis voelt hij zich niet in Nederland. 'Ik kan best goed opschieten met mijn collega's. Problemen op het werk heb ik niet. Ik weet ook hoe ik me moet redden in Nederland en ik maak me geen zorgen over mijn toekomst hier. Maar echt thuis voel ik me niet bij Nederlanders. Tijdens mijn studie niet en nu niet.' Farzad heeft behalve contact met collega's nauwelijks contact met Nederlanders. 'Zelfs op de middelbare school waren Iraniërs mijn beste vrienden. Ik ga in mijn vrije tijd alleen om met Iraniërs. Ik voel me vaak niet op mijn gemak bij Nederlanders. Het gaat om de kleine dingen. De grapjes die zij maken vind ik helemaal niet grappig en wat mij leuk lijkt zegt hen niets. De Iraanse cultuur is toch erg anders. Ik vind ook niet dat ik echt geïntegreerd ben. Geïntegreerd ben je pas als je met je Nederlandse vrienden gaat stappen. Ik heb geen Nederlandse vrienden. Als ik uitga, dan ga ik naar Iraanse feestjes.'

Ramin is werkloos. In Iran heeft hij een opleiding tot filmregisseur afgerond, maar in Nederland bleek het erg moeilijk om gepast werk te vinden. Daarom heeft hij van alles geprobeerd, zoals vrachtwagenchauffeur. Dergelijk werk maakte hem depressief en was dan ook niet vol te houden. Nu probeert hij weer een baan in zijn oorspronkelijk richting te vinden. 'Mijn

passie ligt bij film. Makkelijk is het echter niet en waarschijnlijk moet ik een herscholing doen.' Ramin heeft veel Nederlandse vrienden en kennissen. 'Eigenlijk denk ik dat ik vaker met Nederlanders omga dan met Iraniërs. Ik ben bijna elke zaterdag in het café van het filmhuis te vinden. Culturele verschillen ervaar ik niet zo en vind ik ook geen probleem. De belangrijkste menselijke gevoelens, zoals verdriet en vreugde, zijn toch universeel.' Helemaal Nederlander voelt hij zich echter niet. 'Had ik maar werk. Het knaagt aan me. Je hoort er toch niet helemaal bij als je als man van 35 overdag een beetje in de bibliotheek of thuis zappend de tijd doorbrengt. Het voelt alsof je na jaren nog een gast bent, een eeuwige gast.'

Farzad en Ramin zijn twee Iraniërs die aan ons onderzoek hebben meegewerkt. Hun verhaal over je thuis en geïntegreerd voelen geeft het onderwerp van dit artikel goed aan. Onze aandacht gaat uit naar de mate waarin Iraanse politieke vluchtelingen sociaal-emotionele afstand ervaren tot Nederland en Nederlanders. Daarbij zal worden nagegaan wat het belang is van werk, opleiding, vrijwillige contacten en cultuurverschillen. De verhalen van beide Iraniërs suggereren dat dit belangrijke factoren zijn. In de sociaal-wetenschappelijke literatuur worden vergelijkbare suggesties gedaan. Om de theoretische achtergrond van het onderzoek te schetsen en om concrete verwachtingen te formuleren, zal eerst op deze literatuur worden ingegaan.

2. Theoretische achtergrond

In discussies over etnische minderheden, allochtonen, vluchtelingen of asielzoekers valt regelmatig te beluisteren dat mensen uit deze groeperingen te weinig geïntegreerd zijn of te weinig willen integreren. Cijfers over schooluitval, werkloosheid en criminaliteit onder sommige van deze groepen stellen niet gerust en geven aanleiding tot een oproep tot (verdere) integratie. Het is echter verre van duidelijk wat onder integratie moet worden verstaan. De verschillen in opvatting zijn groot en de spraakverwarringen legio. Een van de redenen hiervoor is dat het begrip integratie in zowel beschrijvende, verklarende en normatieve zin wordt gebruikt. Zo dient het begrip om de mate van deelname aan kerninstituties in de samenleving aan te geven, zoals de arbeidsmarkt. Maar integratie wordt ook gezien als een voorwaarde voor een dergelijke deelname. Verder wordt het begrip in normatieve zin gebruikt omdat integratie als wenselijk wordt beoordeeld en vermeende non-integratie als verwerpelijk.

Een ander gegeven dat de discussie over integratie bemoeilijkt is het feit dat er verschillende concurrerende begrippen in omloop zijn. Assimilatie, acculturatie, aanpassing, inburgering en participatie zijn voorbeelden. Aan integratie en aanverwante begrippen worden ook verschillende aspecten, sferen en dimensies onderscheiden (zie Engbersen & Gabriëls, 1995). Bovendien worden deze begrippen gebruikt om zowel ontwikkelingen en kenmerken op het groepsniveau als op het individuele niveau aan te geven. Ten slotte zijn er kritische geluiden te horen bij de nadruk op het begrip 'integratie' (Gowricharn, 1994; Rath, 1991). Deze nadruk zou ertoe leiden dat de aandacht eenzijdig komt te liggen op minderheden en nieuwkomers, terwijl integratie wederzijdse aanpassing vergt. Niet eenrichtingsverkeer maar

dialogo zou centraal moeten staan. Bovendien zou de aandacht voor integratie gemakkelijk leiden tot een negeren van processen van discriminatie en uitsluiting.

Een minstens zo opvallend gegeven in discussies over integratie is dat het gezichtspunt van minderheden en nieuwkomers zelf grotendeels ontbreekt. Er is nauwelijks onderzoek naar de beleving van de betrokkenen. In hoeverre voelen zij zich geïntegreerd in Nederland? Wat leden van minderheden en nieuwkomers zelf vinden is evenzeer van belang als de eisen en verwachtingen van de Nederlandse samenleving. De talrijke onderzoeken naar bijvoorbeeld arbeidsmarktparticipatie en onderwijspositie geven geen inzicht in de houding die minderheden en nieuwkomers ontwikkelen ten aanzien van Nederland en Nederlanders.³ Over deze belevingskant van integratie is zo goed als niets bekend. In deze bijdrage worden gegevens hierover gepresenteerd. Daarbij richten wij ons op Iraanse vluchtelingen.

De overgrote meerderheid van onderzoeken wordt uitgevoerd onder de getalsmatig grotere groeperingen die al langere tijd in Nederland wonen, zoals Surinamers, Turken en Marokkanen. Onderzoeken onder vluchtelingen die recent naar Nederland zijn gekomen zijn er nauwelijks, terwijl deze categorie overheerst in de huidige immigratie. Groepen vluchtelingen zijn niet alleen getalsmatig kleiner, maar meestal ook moeilijk toegankelijk voor onderzoekers. Door de opvang- en huisvestingspolitiek van de Nederlandse overheid wonen vluchtelingen verspreid door het hele land. Bovendien is er onder deze groepen relatief veel weerstand en wantrouwen ten aanzien van persoonlijke vragen (Daniel & Knudsen, 1995).

2.1. Integratie nader bekeken

Vermeulen en Penninx (1994) maken een onderscheid tussen structurele en sociaal-culturele integratie. Het eerste verwijst naar een evenredige deelname aan maatschappelijke kerninstituten zoals arbeidsmarkt en onderwijs, en het tweede naar sociale oriëntaties en culturele aanpassingen. Veenman (1994) maakt een iets ander onderscheid door integratie in te delen in (formele en informele) participatie en oriëntatie. Formele participatie in maatschappelijke sectoren ziet hij als indicator van sociaal-economische integratie. Informele participatie of contacten met Nederlanders in de sfeer van vrije tijd evenals de oriëntatie op de ontvangende samenleving zijn indicatoren van de etnisch-culturele integratie. Engbersen en Gabriëls (1995) spreken van sferen van integratie, zoals op politiek, onderwijskundig, juridisch en religieus terrein. Mensen functioneren in diverse maatschappelijke sferen waar gedeeltelijk andere integratieprincipes gelden.

Het is duidelijk dat integratie kan verwijzen naar verschillende aspecten of sferen en dat het ene aspect niet eenvoudig is te reduceren tot het andere. Een globaal onderscheid tussen structurele integratie en sociaal-culturele integratie is echter bij de meeste auteurs terug te vinden. Voor beide vormen van integratie worden allerlei indicatoren gebruikt, zoals arbeidsmarktparticipatie en opleiding voor het structurele aspect en waardenoriëntaties en vrijwillige contacten voor het sociaal-culturele aspect. Diegenen die werk hebben worden als meer geïntegreerd gezien net zoals diegenen die in hun vrije tijd veelvuldig omgaan met Nederlanders. De vraag in hoeverre deze vormen van integratie leiden tot het zich thuisvoelen in de samenleving wordt

daarbij nauwelijks gesteld. Integratie kan echter worden opgevat in termen van een gevoel van thuishoren of sociaal-emotionele afstand ten opzichte van de ontvangende samenleving. Of zoals Gowricharn (1997, p. 73) stelt: 'Integratie is bovenal een gevoel van geworteld zijn.' Dit gevoel staat in ons onderzoek centraal. Hierbij worden twee indicatoren van sociaal-emotionele afstand bestudeerd. De aandacht gaat uit naar de mate waarin Iraniërs zich Nederlander voelen en de mate waarin ze een positieve houding hebben ten aanzien van Nederlanders. De eerste indicator is een vrij directe maat van sociaal-emotionele afstand. Het gevoel Nederlander te zijn betekent dat men zichzelf gaat zien en definiëren als lid van de ontvangende samenleving (Verkuyten, 1999). Daarmee vormt dat gevoel een belangrijk aspect van de afstand die tot de ontvangende samenleving wordt ervaren (Phinney, 1990).

Een positieve houding ten aanzien van de meerderheidsgroepering wordt door LaFromboise, Coleman en Gerton (1993) gezien als een belangrijk kenmerk van subjectieve gevoelens van integratie. Het houdt verband met bi-culturele competentie en is een factor die de mate van stress als gevolg van aanpassingen kan verminderen. Een negatieve houding ten aanzien van de meerderheidsgroep impliceert juist sociaal-emotionele afstand en een verminderd gevoel van 'thuishoren' in de samenleving.

Ter verklaring van de mate van sociaal-emotionele afstand zal aandacht worden besteed aan de participatie in kerninstituties van de samenleving, de mate van informele contacten met Nederlanders, opleidingsniveau en andere achtergrondkenmerken, te weten verblijfsduur in Nederland, sekse en wettelijke status. Vooral op het onderzoek in te gaan zullen deze factoren kort worden besproken.

2.2. Formele participatie

Zoals eerder aangegeven wordt het feitelijk deelnemen aan kerninstituties van de samenleving veelvuldig gehanteerd als indicator van integratie. Formele participatie aan deze instituties kan de sociaal-emotionele afstand verkleinen. Het kan het gevoel geven dat men bij de samenleving behoort en er een steentje aan bijdraagt. Onderwijs en arbeidsmarkt vormen twee gerelateerde kerninstituties in de samenleving. Het participeren in een van beide symboliseert voor veel vluchtelingen de verwerving van toegang tot de Nederlandse samenleving. Participatie in deze instituties versterkt derhalve het gevoel van acceptatie en erkenning. Vluchtelingen zullen zich daardoor waarschijnlijk meer één kunnen voelen met de samenleving en zich meer met de meerderheidsgroepering identificeren. Wij verwachten dan ook dat Iraniërs die participeren in het onderwijs of op de arbeidsmarkt zich sterker Nederlander zullen voelen en een meer positieve houding hebben ten aanzien van Nederlanders dan Iraniërs die zich geen toegang hebben weten te verschaffen tot deze kerninstituties.

2.3. Informele contacten

Verschillende auteurs hebben het belang van informele of vrijwillige contacten voor de mate van integratie benadrukt (Blau, 1977). Informeel contact met Nederlanders in de vorm van

vrijtijdsbesteding of vriendschap kan leiden tot wederzijdse bekendheid en vertrouwen. In de literatuur wordt veel aandacht besteed aan contact voor de ontwikkeling van positieve intergroepsverhoudingen. Onderzoek naar de zogenaamde contacthypothese kent een relatief lange traditie in de sociale wetenschappen. Tenminste sinds het werk van Allport (1954) wordt er onderzoek gedaan naar de condities waaronder contact positieve effecten heeft. Gelijke status, gemeenschappelijke doelen, mate van coöperatie en institutionele ondersteuning zijn enkele van de voorwaarden die worden onderzocht (zie Amir, 1976). Daarnaast wordt de aard, frequentie en vrijwilligheid van contact bestudeerd. Zo leiden frequent en informeel contact, zoals in de vrije tijd, eerder tot een positieve houding ten aanzien van een andere groepering dan incidenteel en formeel contact, zoals op de werkvloer (Hewstone & Brown, 1986). In ons onderzoek is de aandacht uitgegaan naar de frequentie van informeel contact met Nederlanders. Onze verwachting is dat frequenter contact in de vrije tijd leidt tot een sterker gevoel van Nederlander te zijn en een meer positieve houding ten aanzien van Nederlanders.

De contacthypothese wijst op allerlei condities die een positieve houding ten aanzien van andere groepen bevorderen, maar zegt weinig over de wijze waarop dit gebeurt. Pettigrew (1998) wijst op verschillende processen waaronder de mogelijkheid dat contact leidt tot een grotere bekendheid met kenmerken en eigenschappen van de andere groepering en daarmee minder negatieve en meer positieve gevoelens ten aanzien van die groep. Deze processen zijn geformuleerd vanuit de vraag hoe vooroordelen ten aanzien van minderheden verminderd kunnen worden. Zoals in het meeste onderzoek naar de contacthypothese wordt uitgegaan van de meerderheidsgroepering.

In acculturatie-onderzoek ligt daarentegen de nadruk op immigranten en minderheidsgroeperingen (Phalet & Verkuyten, 1999). In de meest brede betekenis verwijst acculturatie naar veranderingen waardoor mensen leren leven in een vreemde of veranderende culturele omgeving. Acculturatie is een variant van enculturatie, het leerproces waardoor personen binnen eenzelfde culturele context zich cultuurgebonden betekenis- en gedragscodes eigen maken en zich ontwikkelen tot competente cultuurdragers (Poortinga, Berry, Dasen & Segall, 1993). Acculturatie gaat met name over veranderingen op het individuele niveau die het gevolg zijn van min of meer langdurig contact met een voor de persoon andere cultuur. Contact zou leiden tot een grotere culturele bekendheid en vertrouwdheid, wat identificatie met de meerderheidsgroep en een positieve houding ten aanzien van die groep bevordert.

Vluchtelingen worden onvermijdelijk geconfronteerd met andere culturele opvattingen en gebruiken. Het gaat daarbij onder meer om vanzelfsprekendheden, veronderstellingen en subtiele tekens die ten dele verschillen van datgene waarmee men vertrouwd is. Deze confrontaties zijn een bron van zorg en veroorzaken gemakkelijk gevoelens van cultuurconflict en stressverschijnselen (Verkuyten & Nekuec, 1998). Informele contacten met leden van de ontvangende samenleving kunnen dit gevoel van cultuurconflict doen afnemen. De leden van de ontvangende samenleving worden in dat geval minder gezien als dragers van een vreemde cultuur en meer als representanten van een cultuur waarin men zich thuis voelt en vrij kan bewegen. Wij verwachten dan ook dat de relatie tussen contact en sociaal-emotionele afstand wordt gemedieerd door de ervaring van cultuurconflict. Concreet is de verwachting dat veelvuldig

informeel contact een positieve invloed heeft op sociaal-emotionele afstand omdat door dit contact het gevoel van cultuurconflict afneemt.

2.4. Opleidingsniveau

In talrijke onderzoeken in diverse landen is geconstateerd dat opleidingsniveau een positief effect heeft op de houding van meerderheidsgroepen ten aanzien van minderheden (zie Hagendoorn & Nekuee, 1999). Hoe dit effect precies tot stand komt is minder duidelijk. Wel is vastgesteld dat hoogopgeleiden een meer open houding hebben tegenover andere culturen en een grotere cognitieve vaardigheid om op competente wijze met gewoonten en gebruiken van andere groeperingen om te gaan. Het cultureel anders zijn roept bij hen dan ook minder snel gevoelens van ongemak en angst op. Wij veronderstellen dat dit mechanisme ook voor immigranten geldt (Phalet & Verkuyten, 1999). Een hoger opgeleide immigrant zal waarschijnlijk meer open staan voor culturele kenmerken van de ontvangende samenleving en minder moeite hebben om op een adequate manier met vreemde culturele betekenissen om te gaan. Hierdoor zal hij of zij minder cultuurconflict ervaren en daarmee minder sociaal-emotionele afstand tot Nederlanders. Onze verwachting is dan ook dat het effect van opleidingsniveau op sociaal-emotionele afstand verloopt via een verminderd gevoel van cultuurconflict.

2.5. Achtergrondkenmerken

In aanvulling op de besproken factoren zal worden nagegaan of er verschillen zijn in sociaal-emotionele afstand die samenhangen met verblijfsduur in Nederland, wettelijke status en sekse. Dit laat toe om het mogelijk belang van deze kenmerken te onderzoeken en indien nodig voor deze factoren te controleren bij de statistische toetsing van onze verwachtingen.

Verblijfsduur wordt dikwijls als indicator voor de mate van acculturatie gezien. Hoe langer immigranten in een ontvangende samenleving verblijven, hoe meer contact ze met die samenleving hebben en hoe meer aanpassingen plaats hebben kunnen vinden. Iraniërs vormen een relatief nieuwe groepering die in de jaren tachtig naar Nederland is gekomen. De emigratie vanuit Iran naar Europa en Amerika is na de Islamitische revolutie van 1979 en vooral na het begin van de politiek-sociale onderdrukking in 1981 op gang gekomen.⁴ Iraanse politieke vluchtelingen zijn op relatief oudere leeftijd naar Nederland gekomen en leven betrekkelijk kort in Nederland (Koser, 1997). Ondanks de geringe spreiding in verblijfsduur zal het effect ervan worden nagegaan. De verwachting hierbij is dat een langere verblijfsduur leidt tot minder sociaal-emotionele afstand.

De wettelijke status van vluchtelingen kan van belang zijn voor hun gevoel van geïntegreerd te zijn. Sommigen Iraniërs hebben een vluchtelingenstatus terwijl anderen de Nederlandse nationaliteit hebben gekregen. Een vluchtelingenstatus heeft allerlei nadelen. Zo kan met deze status geen aanspraak worden gemaakt op volledige burgerrechten. Een dergelijke status sluit in principe ook niet uit dat men wordt uitgezet naar het land van herkomst en angst voor uitzetting is een belangrijke bron van stress (Sinnebrink et al., 1997). Verder impliceert een

vluchtelingenstatus dat men niet onbelemmerd naar andere landen kan reizen. Onze verwachting is dat de wettelijke status van invloed is op sociaal-emotionele afstand. Iraniërs met de Nederlandse nationaliteit zullen minder afstand ervaren dan Iraniërs met een vluchtelingenstatus.

Sekse kan verband houden met de houding ten aanzien van integratie en acculturatie stress (Berry, 1990). Zo constateert Liebkind (1992) onder Vietnamese vluchtelingen in Finland bij mannen een meer positieve houding ten aanzien van integratie en minder stress na migratie dan bij vrouwen. Mannelijke vluchtelingen zijn over het algemeen sterker georiënteerd op de ontvangende samenleving dan vrouwen. De traditionele rolverdeling waarbij de man kostwinner is en de vrouw zorgtaken vervult, hangt hier waarschijnlijk mee samen. Wij zullen nagaan of een dergelijk sekseverschil zich voordoet onder Iraanse vluchtelingen in Nederland.

3. Methode

3.1. Onderzoeksgroep

De respondenten zijn benaderd door vier Iraanse sleutelinformanten die contactpersonen zijn van een van de auteurs. Deze informanten wonen respectievelijk in het westen (Zuid-Holland) het midden (Noord-Holland), het oosten (Gelderland) en het zuiden van Nederland (Limburg). Het gebruik van sleutelinformanten was noodzakelijk om het vertrouwen van de respondenten te kunnen winnen. Zoals aangegeven zijn politieke vluchtelingen doorgaans erg af- en terughoudend als het gaat om persoonlijke vragen. Dankzij de informanten is het gelukt om de respondenten ervan te overtuigen dat hun persoonlijke gegevens volledig anoniem zullen worden behandeld.

Er zijn alleen Iraniërs benaderd die de Nederlandse taal beheersen. Dit is gedaan om ervan verzekerd te zijn dat de respondenten enige ervaring met de Nederlandse samenleving en cultuur hebben en om ervoor te zorgen dat hun oordeel over de situatie op eigen alledaagse contacten is gebaseerd en minder op het oordeel van andere Iraniërs.

In totaal hebben 67 Iraniërs aan het onderzoek meegewerkt. In Nederland leven meer Iraanse mannen dan vrouwen en in ons onderzoek was zestig procent van de respondenten man en veertig procent vrouw. De participanten waren tussen de 18 en 44 jaar oud en de gemiddelde leeftijd was 32,3. De lengte van verblijf in Nederland was tussen de 2 en de 14 jaar en de gemiddelde verblijfsduur bedroeg 7,4 jaar ($SD= 3,2$).

3.2. Meting

De houding ten aanzien van Nederlanders is gemeten met de zogenaamde thermometer-vraag. Deze vraag verwijst niet naar specifieke inhoudelijke dimensies, maar tracht de globale evaluatie van een sociale groepering te meten. De vraag is in verschillende onderzoeken gebruikt en zeer bruikbaar gebleken (Esses, Haddock & Zanna, 1993; Stangor, Sullivan & Ford, 1991),

ook in onderzoeken in Nederland (Dijker, 1987; Verkuyten, 1997). De vraag heeft een goede (her-test-)betrouwbaarheid en correleert hoog met metingen die meerdere items gebruiken (zie Haddock, Zanna & Esses, 1994; Stangor, Sullivan & Ford, 1991). De vraag is als volgt gesteld. 'Gebruik de onderstaande "GEVOELS-THERMOMETER" om aan te geven in welke mate U positieve of negatieve gevoelens heeft over Nederlanders. Hoe denkt u over Nederlanders? U mag iedere "temperatuur" tussen 0 en 100 graden gebruiken, maar wel één cijfer. 100 graden betekent zeer warme of positieve gevoelens en 0 graden betekent zeer koud of negatieve gevoelens.' Onder de vraag stond een schaal van 0 tot 100.

De mate waarin de respondenten zich Nederlander voelen is gemeten met één vraag. De vraag was: 'Hoe sterk voelt U zich Nederlander?' Ter beantwoording was er een vijfpuntsschaal voorzien met antwoordcategorieën gaande van 'helemaal niet' tot 'heel sterk'.

Cultuurconflict is gemeten door drie items die op basis van een voorstudie bij een groep Iraniërs zijn geformuleerd. De drie items zijn: 'Ik heb wel eens het gevoel dat ik tussen twee culturen leef', 'Ik vind het moeilijk om zowel rekening te houden met de Iraanse als de Nederlandse cultuur', 'Ik ben wel eens onzeker over hoe ik met Nederlanders moet omgaan.' De vijf antwoordmogelijkheden lagen tussen nooit (1) en altijd (5). Cronbach's alpha voor de drie items was 0,56. De samengestelde score van de drie items is gebruikt als indicator voor ervaren cultuurconflict, waarbij een hogere score meer cultuurconflict aangeeft.

De frequentie van vrijwillig contact is gemeten met de volgende vraag. 'Hoe vaak per week gaat U in Uw vrije tijd om met Nederlanders?' Een vijfpuntsschaal is gebruikt met antwoordcategorieën gaande van 'nooit' tot 'iedere dag'.

Formele deelname aan kerninstituten van de Nederlandse samenleving is onder meer uit te drukken in de participatie in het onderwijs of op de arbeidsmarkt. De respondenten zijn onderverdeeld in twee categorieën; degenen die studierend of werkend deelnemen aan de samenleving en degenen die noch studeren noch een baan hebben. Van de informatie over de situatie zoals aangegeven door de respondenten hebben we een dummy-variabele samengesteld die we 'participatie' hebben genoemd. Niet-participatie heeft daarbij de waarde 0 en participatie de waarde 1. 77% van de respondenten participeert in de kerninstituten onderwijs of arbeidsmarkt. Hiervan studeert 47,8%, 25,4% werkt in loondienst en 4,5% werkt als zelfstandige. De overige 22,4% werkt noch studeert (bijvoorbeeld arbeidsongeschikt of werkloos).

Opleidingsniveau is vastgesteld aan de hand van wat de respondenten hebben aangegeven. De vraag was: 'Wat is het niveau van de hoogste opleiding die U heeft gevolgd of aan het volgen bent (in Iran of Nederland). Kies de Nederlandse onderwijscategorie die het beste past bij Uw hoogste opleiding.' Na deze vraag waren dertien mogelijkheden aangegeven gaande van 'geen' en 'basisschool' tot 'hbo' en 'universitair'. Voor de analyses zijn vijf categorieën geconstrueerd. De meeste in Nederland wonende Iraniërs hebben een relatief hoog opleidingsniveau. In onze onderzoeksgroep had 15% ten minste een mavo-opleiding, 22% een havo/mbo-opleiding, 28% een vwo-opleiding, 28% een hbo-opleiding en 16% een afgeronde universitaire opleiding.

Ten slotte is van de wettelijke status een tweedeling geconstrueerd (dummy variabele) door een onderscheid te maken tussen vluchtelingenstatus en Nederlandse nationaliteit. Van de

respondenten was 64% inmiddels genaturaliseerd (waarde 1) en 36% had een vluchtelingenstatus (waarde 0).

3.3. Analyse

De resultaten worden besproken in drie delen. Ten eerste zal een beschrijving van de verschillende variabelen worden gegeven en zal worden ingegaan op de Pearson-product-moment-correlaties tussen de variabelen. Ten tweede zal door middel van een stapsgewijze regressie-analyse worden nagegaan door welke variabelen de houding ten aanzien van Nederlanders wordt verklaard. Ten derde zal een soortgelijke regressie-analyse worden uitgevoerd voor de mate waarin de respondenten zich Nederlands voelen.

4. Resultaten

In tabel 1 zijn de onderlinge correlaties weergegeven. Om de correlaties goed te kunnen beoordelen zijn de gemiddelde scores en standaarddeviaties opgenomen.

De twee maten van sociaal-emotionele afstand vertonen geen significant verband met elkaar. Dit wijst erop dat de houding ten aanzien van Nederlanders iets anders is dan de mate waarin men zich Nederlander voelt. Beide maten hangen wel significant samen met ervaren cultuurconflict, frequentie van contact,⁵ opleidingsniveau en formele participatie.⁶ De correlaties zijn hoger met de houding ten aanzien van Nederlanders dan met de mate waarin men zichzelf Nederlander voelt. Minder ervaren cultuurconflict, meer vrijwillig contact met Nederlanders, hoger opleidingsniveau en formele participatie aan kerninstituties, gaan gepaard met een positievere houding ten aanzien van Nederlanders en met een zich sterker Nederlands voelen.

Verder zien we in tabel 1 een significant positief verband tussen opleidingsniveau en het wel of niet participeren in de samenleving. Daarnaast is er een significant negatieve samenhang tussen cultuurconflict enerzijds en opleidingsniveau en contact anderzijds. Zowel hoger opgeleiden als degenen die regelmatig informele contacten met Nederlanders hebben zien het omgaan met de Nederlandse cultuur minder als bron van ongemak en conflict. Formele participatie hangt daarentegen niet samen met de ervaring van cultuurconflict. Ten slotte hangt verblijfsduur niet samen met de houding ten aanzien van Nederlanders, maar wel met het zich Nederlander voelen. Verblijfsduur is daarom opgenomen als predictor in de regressie-analyses die zijn uitgevoerd. Dit geldt niet voor sekse en wettelijke status omdat beide geen significante relaties vertonen met de variabelen uit tabel 1 (t -toetsen, alle $p > 0,10$).

Tabel 1: Product-moment-correlaties tussen de variabelen

	1	2	3	4	5	6	M	SD
1. Houding t.o.v. Nederlanders	—						50	2,4
2. Voelt zich Nederlander	0,22	—					2,2	1,1
3. Cultuurconflict	-0,50***	-0,35**	—				3,0	0,7
4. Frequentie contact	0,28*	0,26*	-0,35**	—			2,6	0,9
5. Verblijfsduur	0,09	0,25*	-0,01	0,13	—		7,4	3,2
6. Opleidingsniveau	0,47**	0,30*	-0,29*	0,11	0,20	—	—	—
7. Formele participatie	0,34**	0,29*	0,02	-0,08	0,23	0,37**	—	—

* = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$; *** = $p > 0.001$

4.1. Houding ten aanzien van Nederlanders

In een stapsgewijze regressie-analyse zijn in de eerste stap de variabelen verblijfsduur en opleidingsniveau als predictoren voor de houding ten aanzien van Nederlanders opgenomen. In een tweede stap zijn hieraan formele participatie en frequentie van contact toegevoegd en in een derde stap is de variabele cultuurconflict in de regressievergelijking opgenomen. Tabel 2 geeft de resultaten van deze analyse.

Tabel 2: Stapsgewijze multiële regressie-analyse met de houding ten aanzien van Nederlanders als afhankelijke variabele. Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten.

	Stap 1	Stap 2	Stap 3
Predictoren			
Verblijfsduur	-0,01	-0,10	-0,07
Opleidingsniveau	0,41**	0,30**	0,12
Frequentie contact		0,29*	0,17
Formele participatie		0,28*	0,35**
Cultuurconflict			-0,40**
Multiële r	0,41	0,54	0,64
verandering in r-kwadraat		0,12**	0,12**
F-waarde	5,73**	5,66**	7,51**

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$

In de eerste stap is opleidingsniveau een significante predictor voor de houding ten aanzien van Nederlanders en heeft verblijfsduur geen onafhankelijk effect. Iraniërs met een hogere opleiding hebben een meer positieve houding ten aanzien van Nederlanders. Met de toevoeging van formele participatie en frequentie van contact in de tweede stap wordt een significant additioneel deel van de totale variantie verklaard. Beide variabelen blijken onafhankelijke predictoren

te zijn voor de houding ten aanzien van Nederlanders. Iraniërs die een toegang tot de kerninstituties van de samenleving hebben gevonden vertonen meer sympathie voor Nederlanders. En in de vrije tijd regelmatig omgaan met Nederlanders gaat samen met een meer positieve houding ten aanzien van Nederlanders. Het opnemen van cultuurconflict in de regressievergelijking geeft een significante verandering in de totaal verklaarde variantie te zien. Degenen die het omgaan met de Nederlandse cultuur als conflictvol ervaren staan minder positief tegenover Nederlanders. Opleidingsniveau en contact hebben nu geen onafhankelijk effect meer op de mate van sympathie met de Nederlandse bevolking, terwijl formele participatie een significante predictor blijft. De verschillende variabelen gezamenlijk verklaren uiteindelijk 41% van de variantie in de houding ten aanzien van Nederlanders.

Onze veronderstelling was dat ervaren cultuurconflict een mediator is voor het effect van opleidingsniveau en contact op de houding ten aanzien van Nederlanders. Om te kunnen spreken van een mediator-effect moet er volgens Baron en Kenny (1986) aan drie voorwaarden worden voldaan. Ten eerste moeten de predictor-variabelen en de beoogde mediator univariaat samenhangen met de te verklaren variabele. Zoals we in tabel 1 hebben gezien is dit voor alle predictoren en de mediator het geval. Ten tweede moeten de predictor-variabelen samenhangen met de beoogde mediator, wat ook het geval is. In de vrije tijd regelmatig omgaan met Nederlanders en een hogere opleiding leiden beide tot de ervaring van minder cultuurconflict. Het participeren in de kerninstituties heeft geen significante β -waarde. Ten derde dient de samenhang tussen de predictoren en de afhankelijke variabele substantieel af te nemen – liefst tot een niet-significant niveau – wanneer in een regressievergelijking zowel de predictoren als de mediator worden opgenomen. De mediator moet daarbij significant blijven samenhangen met de te verklaren variabele. De resultaten van de derde stap van de regressie-analyse laten zien dat dit het geval is. Opleidingsniveau en de mate van contact hangen univariaat samen met de houding ten aanzien van Nederlanders maar zijn geen significante predictoren in de analyse waarbij cultuurconflict wordt opgenomen in de regressievergelijking.

Deze resultaten laten zien dat aan de voorwaarden voor cultuurconflict als mediator wordt voldaan. Hogere opleiding en meer contact leiden tot een positievere houding ten aanzien van Nederlanders omdat de mate van ervaren cultuurconflict afneemt. Daarentegen heeft participatie een direct positief effect op de houding ten aanzien van Nederlanders.

4.2. Zich Nederlander voelen

De resultaten voor de mate waarin de respondenten zich Nederlander voelen zijn overeenkomstig met die voor de houding ten aanzien van Nederlanders. In tabel 3 staan de resultaten van de stapsgewijze regressie-analyse. Opleidingsniveau en mate van contact houden univariaat (zie tabel 1) verband met de mate waarin de respondenten zich Nederlander voelen. In de derde stap van de regressievergelijking met cultuurconflict en formele participatie als aanvullende predictoren hebben beide echter geen onafhankelijk effect op het zich Nederlander voelen. Participatie heeft wederom een eigen significant effect. De totaal verklaarde variantie van de vergelijking na de derde stap (27%) is hier wel lager dan bij de houding ten aanzien van Nederlanders.

Tabel 3: *Stapsgewijze multiële regressie-analyse met de mate waarin men zich Nederlander voelt als afhankelijke variabele. Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten.*

	Stap 1	Stap 2	Stap 3
Verblijfsduur	0,20	0,12	0,17
Opleidingsniveau	0,24*	0,15	0,04
Frequentie contact		0,26*	0,15
Formele participatie		0,24*	0,25*
Cultuurconflict			-0,30**
Multiële r	0,33	0,46	0,52
verandering in r-kwadraat		0,10*	0,06*
F-waarde	3,74*	3,85**	4,33**

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$

5. Discussie

De brede maatschappelijke aandacht voor integratie van minderheden en nieuwkomers heeft zich nog erg weinig vertaald in empirisch onderzoek. Bovendien richt het bestaande onderzoek zich op de getalsmatig grotere groeperingen die al langer in Nederland wonen, zoals Turken en Marokkanen. Onderzoeken onder recente immigranten is er nauwelijks, mede omdat vluchtelingen vrij terughoudend zijn om vragen over persoonlijke omstandigheden en opvattingen te beantwoorden.

In dit artikel is ingegaan op de mate waarin Iraanse politieke vluchtelingen sociaal-emotionele afstand ervaren tot de ontvangende samenleving. De houding ten aanzien van Nederlanders en de mate waarin men zichzelf een Nederlander voelt zijn als twee indicatoren voor sociaal-emotionele afstand gebruikt.

Beide indicatoren blijken relatief onafhankelijk te zijn van elkaar. De houding ten aanzien van Nederlanders geeft andere informatie over sociaal-emotionele afstand dan de mate waarin men zich Nederlander voelt. Dit neemt niet weg dat de resultaten voor beide indicatoren eenzelfde verklaringsmodel laten zien. In beide gevallen heeft formele participatie in het onderwijs of de arbeidsmarkt een direct positief effect op de houding ten aanzien van Nederlanders, respectievelijk op de mate waarin men zich Nederlander voelt. Opleidingsniveau en de frequentie van vrijwillig contact met Nederlanders hebben een indirect effect via ervaren cultuurconflict. Hogere opleiding en meer contact met Nederlanders leiden tot verminderd cultuurconflict wat op zijn beurt leidt tot een positievere houding ten aanzien van Nederlanders en een sterker gevoel van Nederlander te zijn.

De mediërende rol van cultuurconflict is onder meer van belang in het licht van bestaand onderzoek. Zo is er een rijke traditie van onderzoek naar de contacthypothese. Hierin wordt

geconstateerd dat vrijwillig contact in het algemeen een positieve invloed heeft op de houding ten aanzien van anderen. Over de processen die hiervoor verantwoordelijk zijn is echter weinig bekend (Pettigrew, 1998). Hetzelfde geldt voor de relatie tussen opleidingsniveau en de houding ten aanzien van andere groepen. Een afnemend gevoel van cultuurconflict lijkt een van de verantwoordelijke processen te zijn.

Dat cultuurconflict een onafhankelijke samenhang vertoont met beide indicatoren van sociaal-emotionele afstand is ook interessant in het licht van maatschappelijke discussies en de literatuur waarin de aandacht met name uitgaat naar structurele integratie of formele participatie. Zo wordt beleidsmatig eenzijdig de nadruk gelegd op de inpassing van minderheden en nieuwkomers in de arbeidsmarkt. De gedachte is dat betaald werk de oplossing biedt voor het vraagstuk van integratie. De eenzijdige aandacht voor sociaal-economische doelstellingen staat echter steeds meer aan kritiek bloot. Het gangbare beleid wordt verweten dat culturele factoren worden verwaarloosd en dat een heroriëntatie op de rol van deze factoren nodig is.⁷ De resultaten van dit onderzoek ondersteunen deze kritiek.

Dat hetzelfde model wordt gevonden voor twee relatief onafhankelijke indicatoren van sociaal-emotionele afstand onderschrijft de waarde van het model. Wel verklaart het model voor de houding ten aanzien van Nederlanders meer variantie dan voor de mate waarin men zich Nederlander voelt. Dit verschil is waarschijnlijk voor een belangrijk deel te wijten aan het verschil in spreiding tussen beide indicatoren. De houding ten aanzien van Nederlanders is met een ruimere schaal gemeten en vertoont een grotere spreiding dan de mate waarin men zich Nederlander voelt.

Ter afsluiting moet op een drietal kenmerken van het onderzoek worden gewezen. Ten eerste is sociaal-emotionele afstand bestudeerd in termen van de houding ten aanzien van Nederlanders en de mate waarin men zich Nederlander voelt. Dit zijn belangrijke aspecten, maar zeggen nog niets over de houding ten aanzien van de eigen etnische groepering en de mate waarin men zich met deze groepering identificeert. In theorieën en onderzoeken naar integratie en acculturatie wordt gemakkelijk (impliciet) uitgegaan van een één-dimensioneel model. In dit model wordt een opschuiving in de richting van de cultuur en samenleving van het gastland verondersteld samen te gaan met een afstand nemen van de cultuur of groep waarin men is geboren. Integratie of acculturatie wordt dan eenzijdig gelijkgesteld aan assimilatie of inpassing in de ontvangende samenleving. In een één-dimensioneel model is cultuurverlies de onvermijdelijke tegenhanger van assimilatie en gaat integratie gepaard met verminderde identificatie met de eigen groep. Hetzelfde geldt voor de houding ten aanzien van de meerderheidsgroep. Een meer positieve houding ten aanzien van de ontvangende samenleving wordt verondersteld samen te gaan met een minder positieve houding ten aanzien van de eigen etnische groepering.

Verskillende onderzoeken waaronder in Nederland (zie Verkuyten, 1999) hebben echter laten zien dat dit een te eenvoudige voorstelling van zaken is en dat een twee-dimensionaal model adequater is. De mate van identificatie met de eigen etnische groepering en de meerderheidsgroepering alsmede de houding ten opzichte van beide groepen worden daarbij afzonderlijk bekeken. Er worden twee afzonderlijk dimensies verondersteld die corresponderen met

twee te onderscheiden processen. In een dergelijk model wordt de mogelijkheid van een combinatie open gehouden. Immigranten en minderheden kunnen beide groeperingen belangrijk vinden voor de vraag wie en wat ze zijn. Ook kunnen zij een positieve houding ontwikkelen ten aanzien van beide groeperingen en een dergelijke houding lijkt een belangrijk aspect van bi-culturele competentie te zijn (LaFromboise, Coleman & Gerton, 1993).

Ten tweede is onze aandacht uitgegaan naar de ervaring van cultuurconflict. De resultaten tonen aan dat de mate van cultuurconflict een belangrijke mediërende rol speelt in de mate waarin men zich geïntegreerd voelt. Maar dit sluit vanzelfsprekend niet uit dat ook andere factoren van belang kunnen zijn. Immigranten en vluchtelingen krijgen met allerlei opgaven en problemen te maken. Naast culturele factoren wordt er in de literatuur bijvoorbeeld gewezen op sociale factoren. Deze factoren hebben met name betrekking op sociaal-maatschappelijke achterstand en achterstelling. De aandacht gaat daarbij onder meer uit naar ervaringen met stigmatisering, vooroordelen en discriminatie. Zo kunnen immigranten de ontvangende samenleving beleven als meer of minder kansrijk of als acceptierend of discriminerend tegenover minderheidsgroepen. Het gevoel dat men zelf of de eigen etnische groepering niet volledig of echt geaccepteerd wordt of slechts conditioneel, dat wil zeggen op voorwaarden van anderen, laat gemakkelijk zijn sporen na. De onzekerheid omtrent acceptatie en respect is voortdurend op de achtergrond aanwezig met alle psycho-sociale gevolgen van dien. Dergelijke sociale factoren kunnen van invloed zijn op de ervaren sociaal-emotionele afstand en psychisch welbevinden, zoals wij in verschillende onderzoekingen hebben geconstateerd (Verkuyten, 1998; Verkuyten & Nekuee, 1998).

Ten derde zijn er in dit onderzoek geen verschillen gevonden voor verblijfsduur in Nederland, sekse en wettelijke status. Dit wil niet zeggen dat deze achtergrondkenmerken niet van belang kunnen zijn. Zo hebben wij elders laten zien dat Iraniërs met de Nederlandse nationaliteit hun levensomstandigheden positiever beoordelen dan Iraniërs met een vluchtelingenstatus (Verkuyten & Nekuee, 1998). Grootschaliger onderzoek onder meerdere groeperingen zal moeten uitwijzen of en hoe deze kenmerken een rol spelen.

Dergelijk onderzoek kan ook uitsluitsel geven over het belang van andere factoren. Zo lijkt de situatie van Iraniërs als een numeriek kleine en relatief hoogopgeleide groep politieke vluchtelingen niet zonder meer vergelijkbaar met een in numerieke zin grote en relatief laagopgeleide minderheidsgroepering waarvan de leden oorspronkelijk om economische redenen zijn gekomen. Verschillen in mogelijkheden voor sociale steun in eigen kring, de aanwezigheid van een infrastructuur van winkels en ontmoetingsplaatsen, opleidingsverschillen en verschillen in migratiemotieven kunnen van invloed zijn op de houding ten aanzien van Nederland en Nederlanders (Ogbu, 1993). De redenen voor migratie kunnen bijvoorbeeld van belang zijn voor de verwachtingen en houding ten aanzien van de ontvangende samenleving. Er wordt veel gespeculeerd over de mogelijke betekenissen van deze factoren, maar empirisch is er erg weinig over bekend. Dat dergelijke factoren van belang kunnen zijn is echter aannemelijk.

Samenvattend, in dit artikel is geprobeerd om bij een groep vluchtelingen nader zicht te krijgen op de mate waarin men zich geïntegreerd voelt. Over integratie wordt veel gesproken en geschreven, maar er wordt weinig empirisch onderzoek naar gedaan. Het deelnemen aan de

kerninstituties arbeid of onderwijs blijkt een direct en onafhankelijk positief effect te hebben op de houding ten aanzien van Nederlanders en de mate waarin men zich Nederlander voelt. Opleidingsniveau en de frequentie van vrijwillig contact met Nederlanders hebben een indirect positief effect doordat beide tot een verminderd gevoel van cultuurconflict leiden.

Noten

1. Shervin Nekuee is als Onderzoeker in Opleiding (OIO) verbonden aan European Research Centre On Migration and Ethnic Relations (ERCOMER) te Utrecht. Hij richt zich op het ontwikkelen van verklaringsmodellen voor inter-etnische attitudes in Nederland. Maykel Verkuyten is als Universitair Hoofddocent verbonden aan de Universiteit Utrecht en als senior onderzoeker aan ERCOMER.
2. In verband met de anonimiteit van de betrokkenen zijn de namen gefingeerd.
3. In dit artikel gebruiken we de term 'Nederlanders' en niet bijvoorbeeld autochtonen. Deze term moet daarbij wel in strikt etnische en niet in staatkundige zin worden begrepen. Vele Iraniërs die in Nederland wonen hebben de Nederlandse nationaliteit. Met het gebruik van de term 'Nederlanders' in etnische zin worden Nederlanders gezien als één etnische groepering naast anderen. Bovendien zijn in de vragenlijst de begrippen 'Nederlanders' en 'Nederlander' gebruikt.
4. Momenteel wonen er meer dan vier miljoen Iraniërs buiten Iran en naar schatting meer dan twintigduizend in Nederland. De in Nederland wonende Iraniërs zijn merendeels politieke vluchtelingen.
5. Niet alleen te weinig maar ook te veel contact met Nederlanders kan als problematisch worden ervaren. Frequentie van contact kan met andere woorden een kromlijng verband hebben met de beide afhankelijke variabelen. Dit blijkt niet het geval te zijn. Met het toenemen van de frequentie van contact neemt ook de gemiddelde score voor de houding ten aanzien van Nederlanders toe (van 3,6 en 4,6 tot 6,0 en 5,9). Voor de mate waarin men zich Nederlander voelt is er eenzelfde patroon (van 1,7 en 2,1 tot 2,2 en 3,0).
6. Formele participatie is een nominale variabele en een Pearson product-moment-correlatie is dan ook niet de geschikte maat. Daarom zijn voor het verband tussen deze nominale variabele en de continue variabelen ook nonparametrische tests gebruikt. Deze tests gaven iets zwakkere verbanden te zien dan die in tabel 1.
7. Zie bijvoorbeeld het themanummer van het tijdschrift *Justitiële Verkenningen* uit 1997 (23e jaargang, nr. 6). Ook in het door NWO gefinancierde programma 'De Nederlandse Multiculturele en Pluriforme Samenleving' wordt meer aandacht gevraagd voor culturele factoren.

Literatuur

- Allport, G.W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, Mass: Addison-Wesley.
- Amir, Y. (1976). The role of intergroup contact in change of prejudice and race relations. In P.A. Katz (red.), *Towards the Elimination of Racism* (pp. 245-280). New York: Pergamon.
- Baron, R.M. & Kenny, D.A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173-1182.
- Berry, J.W. (1990). Psychology of acculturation. In J.J. Berman (Red.), *Nebraska Symposium on motivation*, 1989. Vol. 37. *Cross-cultural perspectives* (pp. 201-234). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Blau, P.M. (1977). *Inequality and heterogeneity: A primitive theory of social structure*. New York: Free Press.
- Daniel, E.V. & Knudsen, J. (eds.)(1995). *Mistrusting refugees*. Berkeley: University of California Press.
- Dijker, A.J.M. (1987). *Emotional reactions to ethnic minorities*. *European Journal of Social Psychology*, 17, 305-325.
- Engbersen, G. & Gabriëls, R. (red.)(1995). *Sferen van integratie: Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Esses, V.M., Haddock, G. & Zanna, M.P. (1993). Values, stereotypes, and emotions as determinants of intergroup attitudes. In D.M. Mackie & D.L. Hamilton (eds.), *Affect, Cognition, and Stereotyping*. New York: Academic Press.
- Gowricharn, R. (1994). *Over de multiculturele utopia: Een reactie op Veenman*. *Migrantenstudies*, 10, 249-253.
- Gowricharn, R. (1997). *Integratiekolder? Over de dynamiek van de multiculturele samenleving*. *Justitiële Verkenningen*, 23, 73-82.
- Haddock, G., Zanna, M.P. & Esses, V.M. (1994). *The (limited) role of trait-laden stereotypes in predicting attitudes toward native peoples*. *British Journal of Social Psychology*, 33, 83-106.
- Hagendoorn, L. & Nekuee, S. (1999). *Education and racism: A cross-national inventory of positive effects of education on ethnic tolerance*. Aldershot: Ashgate.
- Hewstone, M. & Brown, R. (1986). Contact is not enough: An intergroup perspective on the contact hypothesis. In M. Hewstone & R. Brown (eds.), *Contact and conflict in intergroup encounters*. Oxford: Blackwell.
- Koser, K. (1997). *Het toelatingsbeleid: Ervaringen van Iraanse asielzoekers in Nederland*. *Migrantenstudies*, 13, 42-55.
- LaFromboise, T., Coleman, H. & Gerton, J. (1993). Psychological impact of biculturalism: Evidence and theory. *Psychological Bulletin*, 114, 395-412.
- Liebkind, K. (1996). *Acculturation and stress: Vietnamese refugees in Finland*. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27, 161-180.
- Ogbu, J.U. (1993). Differences in cultural frame of reference. *International Journal of Behavioral Development*, 16, 483-506.
- Pettigrew, T.F. (1998). *Intergroup contact theory*. *Annual Review of Psychology*, 49, 65-85.
- Phalet, K. & Verkuysten, M. (1999). Acculturatie metingen bij allochtonen. In N. Bleich-rodt & F. van de Vijver (red.), *Psychologische tests bij allochtonen: Problemen en remedies*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Phinney, J.S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: A review of research. *Psychological Bulletin*, 108, 499-514.
- Poortinga, Y.H., Berry, J.W., Dasen, P.R. & Segall, M.H. (1993). *Cross-cultural psychology: Research and applications*. New York: Cambridge University Press.
- Rath, J.C. (1991). *Minorisering: De sociale constructie van 'etnische minderheden'*. Amsterdam: Sua.
- Sinnerbrink, I., Silvone, D., Field, A., Steel, Z. & Manicavasagar, V. (1997). Compounding of pre-migration trauma and postmigration stress in asylum seekers. *The Journal of Psychology*, 131, 463-470.

- Stangor, C., Sullivan, L.A. & Ford, T.E. (1991). *Affective and cognitive determinants of prejudice*. *Social Cognition*, 9, 259-380.
- Veenman, J. (1994). *Participatie in perspectief: Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone groepen in Nederland*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Verkuyten, M. (1997). *The structure of ethnic attitudes: The effect of target group, region, gender and national identity*. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 123, 261-284.
- Verkuyten, M. (1998). Perceived discrimination and self-esteem among ethnic minority adolescents. *Journal of Social Psychology*, 138, 479-493.
- Verkuyten, M. (1999). *Etnische identiteit: Theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Spinhuis.
- Verkuyten, M. & Nekuee, S. (1999). *Subjective well-being, discrimination and cultural conflict: Iranians living in the Netherlands*. *Social Indicators Research*, (te verschijnen).
- Vermeulen, H. & Penninx, R. (red.) (1994). *Het democratisch ongeduld: De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam: Het Spinhuis.